

ter Fink-Jensens udgivelse sig således mod både et hjemligt dansk publikum, et større internationalt publikum og et mere snævert latinkyndigt publikum. Til hver af de to oversættelser følger en indledning, der gennem en kort beskrivelse af fundatsens tilblivelseshistorie først sætter den ind i sin historiske, især reformatoriske, kontekst. Dernæst beskrives fundatsens indhold og opbygning samt selve håndskriftets proveniens og overlevering. Om end den korte indledning fint introducerer fundatsen til læseren, så kunne man godt have ønsket sig en noget dybere beskrivelse af kildens betydning for de godt og vel 200 år, den udgjorde det juridiske, politiske og kulturelle fundament for Universitetet. Desuden ville en bredere universitetshistorisk kontekstualisering samt en nærmere sammenligning af fundatsens forhold (brud og kontinuitet) til de tidligere universitetsstatutter også have givet læseren en bedre fornemmelse af kildens placering i opgøret med det katolsk-universelle lærdomssystem.

Fundatsen består af to dele. Den egentlige fundats, hvori Christian 3. officielt genopretter Universitetet, bestemmer og bekræfter dets formål og retsgyldighed samt stadfæster Universitetets økonomiske grundlag. Den anden del, ordinansen, uddyber fundatsen med en mere detaljeret beskrivelse af universitetets institutionelle grundlag (dets beliggenhed og bygninger), de akademiske forhold (professorerne, forelæsningerne, disputationer og deklamationer), det økonomiske grundlag (universitetets indtægter), de juridiske forhold (de akademiske privilegier, jurisdiktion og særegen statuttet), de ceremonielle forhold (den akademiske rangorden og promotionsceremonierne) samt det eksterne opsyn (universitetets kanslerembede). Ud over den læsevenlige oversættelse bidrager Fink-Jensens mange kommentarer også til, at læseren nemt kan forstå kilden i sin dybde og kompleksitet. Bogens register gør det desuden nemt at finde de specifikke emner, man måtte søge efter. Fundatsens og ordinansens detaljerede beskrivelse af de mange forskellige forhold ved Universitetet gør, at denne udgivelse ikke kun er af interesse for universitets- og lærdomshistorikere, men også for læsere, der interesserer sig for kulturhistorie og Københavns historie i tidligmoderne tid.

Mikkel Munthe Jensen

| MATTIAS SKAT SOMMER: *Envisioning the Christian Society. Niels Hemmingsen (1513–1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark*, Mohr Siebeck, Tübingen 2020, 234 s., 89,00 euro.

Bogen, der er en bearbejdet ph.d.-afhandling, handler, som titlen antyder, ikke bare om Niels Hemmingsen, men også om hans betydning

for konfessionaliseringen (og konfessionel kultur) i 1500-tallets Danmark. Mattias Skat Sommer vil påvise to ting: for det første, at „Hemmingsen by means of the three estates teaching was a, if not *the*, leading agent in shaping the field of social interaction in post-Reformation Danish confessionalization“. For det andet, at selve begrebet om konfessionalisering må gentænkes for at kunne anvendes i en dansk kontekst (s. 17). Som sådan trækkes eksplicit på og bidrages til to strømninger i reformationsforskningen: studier af konfessionalisering og studier af trestandslæren som en central del af den lutherske politiske tænkning (*politica christiana*) og „geistliches Sonderbewusstsein“, som udfoldet mest prominent af Luise Schorn-Schütte og Thomas Kaufmann.

Foruden en indledning (der redegør for forskningsbaggrunden, bogens metode og dens opbygning) og en konklusion falder bogen i to dele. Del 1 „Contextualizing Niels Hemmingsen“ består af to kapitler. Kapitel 1 giver den politiske baggrund, diskuterer reformationen i Danmark og argumenterer for, at den var karakteriseret af en art „pan-Protestant spirit“ og „a-confessionel Lutheranism“ (s. 57). Kapitel 2 gennemgår „Hemmingsen’s sources“ eller måske rettere hans intellektuelle baggrund. Dette sker gennem „a close reading of representative sources“ relevant for 1500-tallets „estates discourses“, særligt Luther, men også Melancthon, Calvin, Erasmus af Rotterdam og Juan Luis Vives. De fire kapitler i del 2, „Hemmingsen as a Confessionalizing Agent“, har tematisk fokus og diskuterer Hemmingsens forståelse af „kald“ (*calling*, *vocatio*), af pastorens etos og embede, af verdslig øvrighed (*secular authority*) og af økonomi, særligt spørgsmålet om renter og åger (*interests*, *usury*).

Overordnet må man sige, at bogen opnår, hvad den sætter sig for. Den udmærker sig ved sin analyse af Hemmingsens „social thought“ på baggrund af et bredt udvalg af teologiske værker (jf. nedenfor). Dette gøres gennem en historisk revision, der placerer analysen af Hemmingsens værker og „social thought“ i deres historiske kontekst og frigør den fra de antagelser, der til en vis grad har karakteriseret den tidligere forskning, såsom den dogmatiske optagethed af at identificere og skelne mellem på den ene side „ægte“ lutherske og på den anden side filippistiske, calvinske eller romersk-katolske elementer i Hemmingsen.

Bogen giver endvidere et bidrag ikke bare til forskningslitteraturen om Hemmingsen og den danske reformation, men også teorierne om konfessionalisering og konfessionel kultur. Dette opnås gennem en metodisk tilgang, der eksplicit trækker på videnssociologien, og hvor begreberne „discourse“ og „theological expert“ er centrale,

men som nok også kan beskrives som idéhistorisk. Skat Sommer opererer med en forståelse af konfessionaliseringen som, forklares det, „has less to do with the development of early modern states and more to do with discourses and negotiations of social order“. I denne forståelse var konfessionaliseringen „more than kings' and princes' wish for power. It rested on theological preconditions and it needed theological experts“ (s. 25). Det behøvede den, fordi teologiske eksperter som Hemmingsen besad „symbolic“ eller „discursive power“, hvormed de kunne „defin[e] the field of social interaction“. De skabte en „ideological basis which could serve as legitimization for their [princes and magistrates] political attempts to consolidate the Reformation“ (s. 1).

I anvendelsen af dette metodiske greb kan bogens detaljerede analyse af Hemmingsens *Pastor sive pastoris optimus vivendi agendique modus* fra 1562 fremhæves. Her viser Skat Sommer, hvordan Hemmingsen organiserede sin manual omkring en analyse af de forskellige „officia“, der hører til pastorens „persona“ i det private liv (over for Gud), i husholdningen og i det offentlige liv (136). Her udvikles en detaljeret psykologi og pligt lære på renaissancehumanistisk og bibelsk, teologisk grund, som giver pastoren hans offentlige autoritet som „teologisk ekspert“. Ligeledes gives en detaljeret analyse af Hemmingsens lære om den politiske stand, en øvrighedslære, særligt i fortalerne til *De Methodis* fra 1555 og *Commentaria in omnes epistolas apostolorum* fra 1571, som vel nok kan beskrives som en slags „mirror-for-princes“. Her er de Melanchthonsk-klassiske idealer om „god orden“, „pater patriae“, evangelium-lov og „cura religionis“ (ansvar for religionen) centrale. Hvor disse kapitler er interne læsninger af Hemmingsens værker, giver kapitlet om renter og åger et bedre billede af den samtidige kontekst, Hemmingsen skrev sig ind i. Her læses særligt Hemmingsens Jakobskommentar både på baggrund af Melanchthons og andre teologers syn på sagen samt en 1500-tals dansk kontekst, inklusive den danske konge Christian 3.

Et af bogens væsentlige bidrag er en karakteristisk af den særlige danske reformation og konfessionalisering. Om end den fulgte nogle af de samme spor som i andre lutheranske stater, var, viser Skat Sommer, den danske konfessionelle kultur paradoksalt nok „a-confessional“ i den forstand, at oldenburg-kongerne nægtede at godtage den konfession, *Konkordiebogen* (1580), som blev retningsgættende i Tyskland og Sverige. Det betød også, at den „Streit-kultur“, der er blevet set som karakteristisk for lutheransk konfessionel kultur, blev mindre prominent i Danmark. Skat Sommer finder i stedet den danske „Lutheranismes“ kendetegn i Hemmingsens værker. Det var navnlig trestandslæren med dens særlige legitimering af den verdslige magt og mar-

kante „geistliches Sonderbewusstsein“. Skat Sommer antyder, at denne særlige opfattelse af teologers intellektuelle og sociale autoritet som „eksperter“ gjaldt helt indtil efter 1660 (s. 196), og en efterprøvning af denne tese ville være et interessant bidrag til 1600- og endda 1700-tallets historie.

Spørgsmålet er dog, om bogen i sit valg af metode, analytisk fokus og kilder kommer til at overtage nogle blinde vinkler fra den nyere, fortrinsvis tyske forskning, den henter inspiration fra. I det følgende vil jeg komme med nogle kommentarer til bogens metode og kildevalg og dermed til karakteristikken af Hemmingsen som „teologisk ekspert“.

Metodisk er bogen temmelig tæt på idéhistorien i dennes moderne udgave som „intellektuel historie“, men uden at dette nævnes. Denne nærhed ses ikke bare i den eksplicite „contextualizing Niels Hemmingsen“ og hans tænkning på politisk og intellektuel baggrund og i Skat Sommers understregning af vigtigheden af kontekst for at forstå ikke bare, hvad Hemmingsen sagde om samfundet, men også hvordan og hvorfor (s. 22). Den kommer også til udtryk i den teoretiske tilgang med dens fokus på diskurs og legitimering, og navnlig i brugen af J.L. Austins talehandlingsteori („discourses are performative; they have what J. L. Austin’s speech-act theory calls a perlocutionary force“). Skat Sommer kunne med udbytte have trukket på ældre og nyere ansatser i den intellektuelle historie, hvoriblandt man særlig kan nævne Quentin Skinners „Moralske principper og social forandring“ (først oversat i *Slagmark*, nr. 33, nu i *Politik og Historie*, 2009), som også rummer en kritik af historikeres fokus på magt (jf. s. 25) og nødvendigheden af ideologisk legitimation. Men også begrebet om kultivering og opretholdelsen af forskellige „personae“, særligt udviklet af bl.a. den australske idéhistoriker Ian Hunter, er direkte relevant for undersøgelsen af den teologiske „eksperter“ diskursive magt og samfundsmæssige autoritet. Dette ville have åbnet for en mere detaljeret undersøgelse af, hvordan Hemmingsens ekspertstatus ikke bare var grundet på „ritualet“ i forbindelse med hans doktorpromotion (s. 20), men på hele hans filosofiske og teologiske uddannelse, som formede hans persona som teologisk professor.

I lyset af bogens idéhistoriske metode fortjener dens rekonstruktion af Hemmingsens intellektuelle baggrund eller kontekst et par bemærkninger. Ét var, hvis bogen havde sat sig for at beskrive Hemmingsens egenart i en generel 1500-tals kontekst. Men kapitel 2 præsenteres eksplicit som „a systematic account of the sources on which Hemmingsen drew when he constructed his social thought“ (s. 18). Nu er identifikationen af kilder og samtalepartnere for forfattere i den

tidlig moderne verden notorisk svært, og særligt i 1500-tallet, hvor der ikke blev citeret på samme måde som i dag. Skat Sommer nævner da også, at i mangel af et inventar for Hemmingsens bibliotek må en diskussion af hans kilder baseres på antagelser eller estimater. Det bliver derfor til en „close reading of representative texts from each tradition“, dvs. Luthers teologi, Melanchthons og Calvins „legal thinking“ og humanistisk etik repræsenteret ved Erasmus af Rotterdam og Juan Luis Vives (s. 67).

På den baggrund opregnes så i de følgende kapitler en række ligheder mellem disse tænkere og Hemmingsen. Læseren får imidlertid ikke en oversigt over Hemmingsen egentlige kilder, men en række mere uforpligtende formuleringer som eksempelvis: „it seems, however, that the high esteem of [nok snarere: for] the past as exemplary came to Hemmingsen through authors like Erasmus and Vives, who for the sake of simplicity may be viewed as embodiments of humanist ethic [burde være: ethics]“ (s. 85) og „the concepts of Vives, in fact not very far from Luther’s mental universe, presented in chapter 2 are found across Hemmingsen’s writings“ (s. 190).

Konstruktionen af den idéhistoriske kontekst og postulatet om indflydelse kommer således til at afhænge af læsningen af de enkelte udvalgte tænkere: „the notions of concord and tranquillity found in Vives were equally significant to the Danish professor: it provided him with a semantics that was absent in Calvin, Luther, and Melanchthon“ (s. 94). En sådan tilgang, der alene hviler på visse ligheder, er dog ikke uproblematisk. Faktisk var begreber som „concord and tranquillity“ også centrale for Melanchthons politiske tænkning, som måske nok er en mere oplagt kilde. Ligeledes, hvis man ser nærmere på bogens analyse af Hemmingsens redegørelse for „triplex usus legis“ (lovens tre-foldige brug) i *Liffsens Vey*, der karakteriseres som „following Melanchthon and Calvin (but without saying so)“ (s. 126), så viser det sig, at det mere præcist var Melanchthon og ikke Calvin, der blev fulgt (s. 128).

En nærmere undersøgelse af Hemmingsens forhold til Melanchthon kunne have dannet udgangspunkt for en mere substantiel kontekstualisering og dermed analyse af Hemmingsens egenart. Som Sommer selv skriver: „in his writings he [Hemmingsen] often stressed his dependency on Melanchthon“ (s. 67). Sommer præsenterer en gennemgang af Luthers forelæsninger over Første Mosebog i de år, hvor Hemmingsen var i Wittenberg. Men hvorfor ikke gøre noget lignende med Melanchthon? Det ville fokusere analysen ikke bare af baggrunden for Hemmingsens forestillinger om loven, men også den form for humanisme og moralfilosofi, som Melanchthon præsenterede sine studerende for. Disse inkluderede som bekendt Hemmingsen, som fulgte sin læremesters fodspor ved at få sin første universitetsan-

sættelse som professor i græsk og dernæst logik (dvs. filosofiske eller „humanistiske“ fag).

En tættere læsning af Hemmingsens forhold til Melanchthon ville også have beriget bogens analytiske fokus på trestandslæren. For var trestandslæren virkeligt den vigtigste „diskurs“? Læser man bogen, får man nemt det indtryk, at der faktisk var en anden, mindst lige så vigtig tankefigur, nemlig skelnen mellem Evangelium og Lov (guddommelig, naturlig, menneskelig), centrale begreber i den melanchthonske teologiske og filosofiske samfundslære. Denne skelnen relaterer endvidere til skelnen mellem de forskellige videnskabelige discipliner, filosofi, jura og teologi. Dette leder mig videre til spørgsmålene om kildevalg og Hemmingsens ekspertstatus.

En nærmere analyse af Hemmingsens brug af den melanchthonske lærdom kunne hjælpe til nærmere at afklare, hvad der gjorde Hemmingsen i stand til som teologisk ekspert at udtale sig om verdslige forhold og dermed legitimere regenternes magt og implementeringen af reformationen. Skat Sommer betoner indledningsvis, at „a distinction between politics and religion only works as the historian’s hermeneutical tool“, og at netop „for Hemmingsen, they were interconnected spheres of communication and action“ (s. 2). Ligeledes betones det imod studier, der ser Hemmingsen „mainly as a lawyer“, at „early modern theology [w]as a confluence of what today’s reader perceives as distinct areas: theology, jurisprudence, and economics“ (s. 17), hvor sidstnævnte nok snarere burde være (praktisk eller moral-) filosofi.

Men denne betoning af en ældre, mere omfattende teologi-opfattelse mod en anakronistisk anvendelse af moderne disciplinære grænser „begs the question“. For grænsen mellem det verdslige og det gejstlige, mellem teologi, filosofi og retsvidenskab, var netop et centralt strids-spørgsmål i reformationen. Det var det også både før og efter, eksempelvis i kontroverserne mellem humanister og teologer om deres respektive kompetencer i *res humanae* og *res divinae*. Således betonedes både Luther og Melanchthon, Hemmingsens læremester, at evangeliet først og fremmest angik frelsen og det åndelige regimente, mens politikken og det verdslige regimente var regenternes og juristernes domæne (om end denne opfattelse skulle ændre sig). Det var altså ikke givet, at den teologiske ekspert skulle være autoritativ på det politiske område, og Hemmingsen måtte da også forsvare sig mod den gamle anklage om at „høste på andens mands mark“. Her var spørgsmålet om forholdet mellem menneskelig, naturlig og guddommelig lov centralt.

Det var netop i sit velkendte *De lege naturæ apodictica methodus* (*Om naturens lov efter en demonstrativ metode*) fra 1562 (dansk overs. 1991; engelsk overs. 2018), at Hemmingsen på god melanchthonsk vis ikke blot

fastslog sin egen autoritet i verdslige og juridiske sager. Han gjorde endvidere dette ved at give trestandslæren et solidt naturretligt fundament og det på en måde, der underordnede den politiske og den økonomiske (eller familiære/hus-) stand under den åndelige stand. Det er altså i *Om naturens lov*, man finder den teoretiske udvikling og legitimering af trestandslæren som central i Hemmingsens sociallære. Med andre ord: en konfessionel samfundslære på rationelt, „demonstrativt“ grundlag for et dansk luthersk kongedømme.

Det er derfor påfaldende, at Skat Sommer ikke behandler dette værk, særligt på de steder, hvor han analyserer Hemmingsens teoretiske udvikling af trestandslæren. Forfatteren begrunder fravalget af *Om naturens lov* med, at „[d]uring his lifetime Hemmingsen’s legal works were the least-asked for by book buyers“ (s. 17). Dertil antydes det, at en behandling af *Om naturens lov* ville indebære at fortolke „Hemmingsen mainly as a lawyer“. Men for det første er efterspørgslen (værket blev dog genoptrykt i 1564, 1566, 1577 og i en udbredt og handy udgave af hans samlede småskrifter i 1586) vel ikke nogen indikator for et værks betydning i en forfatters samfundslære eller hans betydning i samtiden. Et sådant fravalg er, kunne man påstå, netop et udtryk for den anakronistiske forståelse af teologien, Skat Sommer i øvrigt kritiserer? Hemmingsen udviklede jo netop sin naturretsteori som ikke-jurist, og derfor måtte han forsvare sig mod anklagen om at høste i anden mands (dvs. juristernes) mark.

Det er også ærgerligt, for Skat Sommers analyse af Hemmingsen som „teologisk ekspert“ kunne danne baggrund for en berigende og ny analyse af *Om naturens lov*, som har været genstand for en lang række misvisende fortolkninger siden Hemmingsens tid. Værket baserede ikke, som 1600- og 1700-tallets naturretshistorikere mente, naturretten på dekalogen frem for på fornuften. Omvendt var det heller ikke en forløber for Grotius og startskuddet på „den moderne, rationelle naturret“. Med Skat Sommers fremstilling af Hemmingsen som en „teologisk ekspert“, der legitimerede den tidlige danske reformationens særlige konfessionalisering, kan vi nå ud over den ahistoriske modstilling mellem rationel naturret og sekularisering på den ene side og teologi og konfessionel eller religiøs samfundsorden på den anden.

I forlængelse af Luther og Melanchthon var det for Hemmingsen netop den fornuftsbaserede naturret, der var garant for dekalogens fortsatte gyldighed for det kristne individ og samfund. Som sådan kunne man foreslå, at Hemmingsens begreb om den naturlige og guddommelige lov, som udfoldet i de teoretiske skrifter (*De lege natvrae, De methodis, Enchiridion theologicum*), var det filosofiske og teologiske fundament for Hemmingsens udvikling af det „sociale felt“ og „ideo-

logiske basis“ for den danske konfessionalisering, inklusive trestandslæren, som han udviklede i de praktiske teologiske værker og bibelkommentarer, og som behandles i bogen. Ligeledes kan vi se, hvordan Hemmingsens naturret „efter en demonstrativ metode“ netop ikke er forløberen for en sekulær samfundsopfattelse. Den er i stedet fundamentet for hans konfessionelle samfundslære og en integreret del af hans „persona“ som „teologisk ekspert“ på linje med hans bibelkommentarer. Set sådan er Hemmingsen en del af en tradition for „christliches Naturrecht“, i hvilken den rationelle demonstration af naturretten på baggrund af menneskets deltagelse i den guddommelige fornuft, som bl.a. Hans-Peter Schneider og Ian Hunter har vist, er central i kritikken af en tiltagende sekularisering.

Mads Langballe Jensen

| ASTRID PAJUR: *Dress Matters. Clothes and Social Order in Tallinn, 1600-1700*, (*Studia Historica Upsaliensia* 269), Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2020, 279 s., kan downloades gratis.

Studier i materiel kultur i tidlig moderne tid nyder en betydelig interesse fra forskere og historieinteresserede læsere, og der er i de senere år blevet udgivet en lang række værker, som særligt har beskæftiget sig med luksusvarer og forbrug i perioden, f.eks. Mikkel Venborg Pedersens *Luksus*,¹ Annette Hoffs serie *Nydelsesmidlernes Danmarkshistorie*,² Luise Skak-Nielsens *Det påklædte hjem* og Sally Holloways *The Game of Love in Georgian England*.³ Astrid Pajurs *Dress Matters* skriver sig ind i denne bølge af studier i materiel kultur, men bidrager med nye vinkler og flere gode pointer.

Pajur har valgt 1600-tallets Tallinn som baggrund for at undersøge, hvordan mennesker interagerer med og påvirkes af klæder. Hun ønsker først og fremmest at fremhæve de mange nuancer i menneskers interaktion med tøj og problematiserer det store fokus, der har været på forbrug og den såkaldte forbrugerrevolution i 1600- og 1700-tallet. I stedet plæderer Pajur for et større fokus på det cykliske forbrug i tidlig moderne tid og foretrækker at tale om materiel kultur frem for forbrug, som hun anser for at være tynget af en moderne forståelse af be-

¹ M. Venborg Pedersen: *Luksus: Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013.

² A. Hoff: *Nydelsesmidlernes Danmarkshistorie*, bd. 1-3, Aarhus 2015-2016.

³ L. Skak-Nielsen: *Det påklædte hjem: Tekstiler og boligkultur i Danmark gennem 300 år*, København 2017; S. Holloway: *The Game of Love in Georgian England: Courtships, Emotions, and Material Culture*, Oxford 2019.